

Åkrar, ängar och den agrara revolutionen

– En studie av jordbrukets utveckling i Åkerbo härad 1850–1907

Fields, meadows and the agricultural revolution

– A study of the Agricultural progress in Åkerbo hundred 1850–1907

Camilla Ståhl

Åkrar, ängar och den agrara revolutionen

- En studie av jordbrukets utveckling i Åkerbo härad 1850–1907

Fields, meadows and the agricultural revolution

- A study of the Agricultural progress in Åkerbo hundred 1850–1907

Camilla Ståhl

Handledare: Karin Hallgren, Sveriges lantbruksuniversitet,
Institutionen för stad och land

Examinator: Yvonne Gunnarsdotter, Sveriges lantbruksuniversitet,
Institutionen för stad och land

Omfattning: 15 hp

Nivå: Grundnivå, G2F

Kurstitel: Självständigt arbete i landsbygdsutveckling

Kurskod: EX0523

Program/Utbildning: Agronomprogrammet - landsbygdsutveckling

Utgivningsort: Uppsala

Publiceringsår: 2017

Omslagsbild: Bild över fält i Lundby, Odensvi. (Egen bild)

Upphovsrätt: Samtliga bilder i arbetet har publicerats med tillstånd från upphovsrättsinnehavaren

Elektronisk publicering: <http://stud.epsilon.slu.se>

Nyckelord: landskap, agrara revolutionen, skogsbygd, slättbygd, åker, äng

Sveriges lantbruksuniversitet
Swedish University of Agricultural Sciences

Fakulteten för naturresurser och jordbruksvetenskap
Institutionen för stad och land

Sammanfattning

Den påverkan som 1700- och 1800-talets agrara revolution har haft på landskapet har varit betydande, inte minst för de äldre ängarna som försvann i stora delar. Det är ett intressant tankeexperiment att föreställa sig hur det landskap vi ser utanför våra fönster idag såg ut förr i tiden. Om det är svårt att föreställa sig det förflutna, så kan vi i alla fall studera detsamma. Ett sätt att närma sig detta är att skapa sig en bild av det lokala historiska landskapet genom studier av samtida dokument, så som exempelvis protokoll relaterade till laga skiftet. I det här fallet har jag gjort en studie av Åkerbo härad i Västmanland. Syftet har varit att undersöka relationen mellan nyodlingen av åkermark och minskandet av de gamla ängarna.

Den övergripande frågeställningen i studien har varit:

- *Hur förändrades fördelningen av åkermark/ängsmark mellan laga skifte och år 1907 i Åkerbo härad?*

Metoden som har använts i denna uppsats har varit en kvantitativ analys av samtida material. Det använda materialet bestod till stor del av laga skiftesdokument och data från den häradsekonomiska kartan över Åkerbo härad, publicerad år 1913 men med data från 1907. Sammanlagt hade 26 byar från samtliga 12 socknar i Åkerbo härad valts ut. De blev sedan indelade i tre grupper, slättbygd, skogsbygd samt blandbygd. Den tredje gruppen tillkom för att undvika en för skarp linje mellan de två första grupperna.

Resultatet av studien blev att åkermarkens utveckling under den i princip femtioåriga perioden mellan laga skifte och år 1907, följde det förväntade mönstret som var en betydlig minskning av ängsmark, samtidigt som en korresponderande ökning av åkermark skedde. Därutöver ger resultaten anledning att anta att ängsmarken var det primära föremålet för nyodling av åkermark. Vissa variationer kunde noteras de slagen av bygder sinsemellan. I skogsbygden var nyodlingen som störst, både ängsmarken och en hel del annan mark förändrades till åkermark. Slättbygdens nyodling motsvarade å sin sida nästan precis försvunnen ängsmark. Marginellt större andel ängsmark bevarades i blandbygden.

Abstract

The impact of the agricultural revolution of the 18-19th century has changed the landscape in many ways, not at least by almost eradicating the old meadows. It is an exciting supposition to imagine how the landscape we see outside our windows today, looked like in years past. If it's difficult to imagine we can at least study the past. One way to do that is to gain a closer picture of the local landscape, through studies of contemporary documents, as protocols related to valuation and mapping of agricultural circumstances. In this case, I have made a study of Åkerbo hundred in the county of Västmanland. The purpose has been to explore the relationship between reclamation of arable land and the reduction of the old meadows.

The main question for the research has been:

- *How did the distribution of arable land/meadows change between “the laga skifte” and the year 1907 in Åkerbo hundred?*

The method used in this essay has been a quantitative analysis of contemporary material. The used material consisted mostly of documents from “the laga skifte” (a method for land reform during the 18-19th century in Sweden) and data from “Häradsekonomiska kartan” (the hundred-economic map) over Åkerbo, published in 1913 but with data from 1907. A total of twenty-six villages from all the twelve parishes in Åkerbo hundred were chosen. They were furthermore divided into three groups, the lowland group, the woodland group and the mixed group. The third category was instituted to avoid a too sharp division between the first two.

The results of this study were that the development of the arable landscape in Åkerbo hundred during the roughly 50-year period between “laga skifte” and the year 1907, followed the expected pattern that was a significant decrease of meadows, and at the same time a corresponding increase of arable land. Moreover, the study points to the assumption that the meadows were the main subject for reclamation of arable land. Some variations could be noticed amongst the three different groups. The greatest amount of reclamation was to be found in the woodland group, both meadows and a lot of other types of land were transformed into arable land. As for the lowland group the reclamation did almost precisely correspond to the disappeared meadow. A marginally bigger quota of meadows was spared in the mixed group.

Innehåll

1. Inledning	1
1.1 Bakgrund	1
1.2 Syfte och frågeställning	1
1.3 Ett centralt begrepp	1
1.4 Uppsatsens disposition	2
2. Forskningsläge och frågeställning	3
2.1 Den agrara revolutionen och dess drivkrafter	3
2.2 Skiftena - orsak eller verkan?	4
2.3 Nyodlingen	5
3. Metod och källmaterial	7
3.1 Metoden - en översikt	7
3.2 Avgränsningar	7
3.3 Källmaterial	10
3.4 Urval och beräkning av data	10
3.5 Bearbetning av materialet	11
3.6 Indelningar	11
4. Undersökning och resultat	12
4.1 Förutsättningar i undersökningsområdet	12
4.2 Gruppering av byarna	13
4.3 Tidsdifferens för laga skiftet i byarna	14
4.4 Byarnas åker- och ängsareal vid laga skiftet	14
4.5 Byarnas åker- och ängsareal år 1907	17
4.6 Jämförelse mellan nyodlad åker och minskad ängsareal.	19
5. Analys	21
Slutord	22
Litteratur	23
Bilagor	25

1. Inledning

1.1 Bakgrund

"En spegelbild av åkerns tillväxt är ängens tillbakagång".

(Morell 2001:193)

Den agrara revolutionen och den modernisering av jordbruket som ingick i den var en historisk utveckling som har påverkat och påverkar många aspekter av vår tillvaro, från kulturlandskap till varusortiment. Som en förutsättning för och en del av andra samhällsomvandlingar, är den agrara omvandlingen rimligen oomtvistad. I denna uppsats ska jag undersöka en del av nämnda modernisering, nämligen den nyodling av åkermark som ägde rum under den senare halvan av 1800-talet. Undersökningen görs med särskilt fokus på den lokala utvecklingen.

1.2 Syfte och frågeställning

Syftet med denna uppsats är att studera nyodlingens utveckling på den östsvenska landsbygden på ett lokalt plan (här ett område i Mälardalen) mellan laga skiftet och år 1907. Huvudfokus kommer att ligga på det areella förhållandet mellan den äldre ängsmarken och den allt eftersom utökade åkerarealen. Det lokala planet utgörs i den här undersökningen av Åkerbo härad, Västmanland. Men hjälp av protokoll och statistik, alltså en kvantitativ analys, blir målet att undersöka ifall det finns indikationer på att nyodlingen skett på bekostnad av ängsmarken. Min övergripande frågeställning blir alltså:

- *Hur förändrades fördelningen av åkermark/ängsmark mellan laga skifte och 1907 i Åkerbo härad?*

1.3 Ett centralt begrepp

Innan vi går vidare, är det på sin plats att diskutera och definiera ett centralt begrepp, nämligen *den agrara revolutionen*. Översiktligt brukar benämningen avse den stora omvandlingen inom det västeuropeiska jordbruket under 1700- och 1800-talet. Innebörden i termen "revolution" är med andra ord inte en hastig utan en *genomgripande* förändring (Wiking-Faria 2009:19f, Isacson 2011:102f). I en snävare mening används även begreppet för att beteckna den teknologiska utvecklingen inom jordbruket. I den här uppsatsen ansluter jag mig till den definition som används av Lars Magnusson i "Sveriges ekonomiska historia":

"en agrar revolution [äger rum] när livsmedelsproduktionen per capita stiger så mycket att överskottet i jordbruket kraftigt ökar över längre tid." (Magnusson 1996:82)

Nyodling och livsmedelsproduktion hänger rimligen samman, varför denna definition passar väl i uppsatsen. Vidare om forskningsläget gällande den agrara revolutionen, se kapitel 2.

1.4 Uppsatsens disposition

Uppsatsen omfattar fem kapitel plus bilagor. Efter det strax avslutade inledningskapitlet följer kapitel 2, där forskningsläget kring den agrara revolutionen studeras. I slutet av kapitlet följer en precision av uppsatsens frågeställning. Kapitel 3 redovisar metod och källmaterial. Kapitel 4 innehåller undersökningen, dess resultat och analysen av dessa. I kapitel 5 återfinns en avslutande analys.

2. Forskningsläge och frågeställning

2.1 Den agrara revolutionen och dess drivkrafter

I standardverket "Det svenska jordbrukets historia" har det tredje bandet i serien, författat av Carl-Johan Gadd, fått titeln "Den agrara revolutionen 1700–1870". Att något som kan benämnas agrar revolution ägt rum i Sverige och övriga Väst- och Nordeuropa är inte kontroversiellt. Tidsgränserna som anges i olika historiska verk varierar. För Sveriges del handlar det i grova drag om 1700- och 1800-talen, även om det finns olika åsikter om när utvecklingen verkligen tog fart.

Däremot är oenigheten desto större när det gäller drivkrafterna bakom jordbrukets omvandling. Variationerna beskrivs utförligt av Pablo Wiking-Faria i avhandlingen *Freden, friköpen och järnplogarna: drivkrafter och förändringsprocesser under den agrara revolutionen i Halland 1700–1900*. Wiking-Faria har listat nio stycken "teorier" om den agrara revolutionens drivkrafter (Wiking-Faria 2009:21–34). Två av dessa är både sammansatta och motsatta, "underifrån-teorin" och "ovanifrån-teorin". Riktningen, underifrån/ovanifrån, har att göra med respektive forskares inställning till huruvida bönderna själva var ledande (underifrån) eller hindrande (ovanifrån) när det gällde utvecklingen/moderniseringen av jordbruket. Övriga sju teorier benämner Wiking-Faria "enfrågeteorier", beroende på att dessa riktar in sig på vissa speciella drivkrafter (vilka dock kan ha samband med de sammansatta teorierna).

Innan vi går närmare in på olika drivkrafter, ska här påpekas att begreppet "teori" i Wiking-Farias avhandling ifrågasatts något. Maths Isacson har påpekat att de teorier som presenteras snarare skulle kunna beskrivas som olika perspektiv. Isacsons argument för detta är att han anser att den underifrån-teori som presenteras inte uppfyller de förutsättningar som finns för att något ska klassas som en teori (recension i *Historisk Tidskrift*; Isacson 2011:102f).¹ Wiking-Faria använder också begreppet "förklaringsmodell" om ett par av enfrågeteorierna. Oavsett vilket begrepp man må föredra, så tjänar författarens genomgång som en ordentlig översikt av forskningsläget. I det följande kommer hans beteckningar på drivkrafter att användas.²

"Ovanifrån-teorin" var länge den dominerande. I korthet ansågs att initiativen till utvecklingen kom från staten och en upplyst överhet. Innovationerna hade spritt sig från herrgårdarnas storjordbruk och lantbruksakademin/hushållningssällskapen ut till den omgivande landsbygden, trots böndernas konservatism. Till denna övergripande teori knyter Wiking-Faria två av sina enfrågeteorier, skiftena (storskiftet, enskiftet och laga skiftet) respektive folkökningen som drivkrafter.

1 Isacson definition av teori är "en serie systematiserade antaganden med förklaringsanspråk och med en tydlig rangordning mellan olika faktorer" (Isacson 2011:102).

2 Det kan givetvis påpekas att det är bekvämt att använda Wiking-Farias detaljerade genomgång av forskningsläget och att namnen på många forskare som gjort sig förtjänta av att nämnas här, får sökas i Wiking-Farias arbete. Emellertid är syftet med mitt arbete inte att söka just drivkrafterna bakom den agrara revolutionen, utan att studera ett av uttrycken för revolutionen, nyodlingen.

Underifrån-teorin, vilken Wiking-Faria stödjer, framhåller de självägande bönderna som pådrivare av den agrara revolutionen. När förhållandena i det omgivande samhället gynnat dem, har de försökt att förbättra sina livsvillkor genom ett effektivare jordbruk. Samma iver fanns inte hos de stora godsägarna, eftersom det dåvarande systemet ändå gagnade dem.

Övriga enstaka förslag till drivkrafter är uppkomsten av storbönder, marknaden för livsmedelsförsäljning och prisutvecklingen på säd. Vidare har vi synsättet från 1800-talet att kombinationen ”freden, vaccinen och potäterna” gjorde utvecklingen möjlig. Till sist nämner Wiking-Faria också en sådan förutsättning som naturgeografiska förhållanden.

Maths Isacson ger i sin recension Wiking-Faria i huvudsak rätt om underifrån-teorin/perspektivet, men framhåller några detaljer. Dels att Wiking-Faria medger att det moderna växelbruket inte leddes enbart av bönderna själva, dels påpekar Isacson att en förutsättning för ökningen av den areal som disponerades av självägande bönder, faktiskt var en reform ”ovanifrån” (de s.k. skatteköpen). (Isacson 2011:107f)

2.2 Skiftena - orsak eller verkan?

Som vi sett ovan är skiftenas roll omdiskuterad. Framför allt gäller det enskiftet och laga skiftet. De här skiftena påverkade landsbygdens människor och bebyggelse i hög grad. Termer som ”bysprängning” ger också ett drag av dramatik över skeendet. Här ska vi dock begränsa oss till den mer materiella sidan av saken. Enkelt uttryckt gäller frågan om skiftena gett upphov till agrarrevolutionen eller om de ingått som en del i och följd av utvecklingen.

Ett kronologiskt inpass är på sin plats här. Storskiftet tog sin försiktiga början med en förordning år 1749, vilken justerades ett antal gånger sedan. Det radikalare enskiftet infördes i omgångar från 1803. Dessa två skiften existerade parallellt och ersattes 1827 av stadgan om laga skifte, som (med modifieringar 1866) blev gällande till 1926 års jorddelningslag infördes 1928.³ (Gadd 2000:273–304; Faming/Karlsson 2014:10; Thulin 1911:8)

I korthet var tanken bakom skiftena att de splittrade ägostrukturerna hos landsbygdens byar skulle förenklas och effektiviseras. Via storskiftets en del per fastighet i varje åker/äng, till laga skiftets önskade max fyra ägotalter av all slags mark för varje fastighet inom hela byns gränser, kom så småningom jordbrukets villkor att förändras. Med eller mot böndernas vilja? Som en orsak till eller en logisk del av den agrara revolutionen? Där är vi tillbaka i diskussionen om drivkrafter, om ovanifrån eller underifrån.

Ovanifrån-perspektivet får representeras av ett citat angående bl.a. laga skiftes-förordningen 1827: ”Sålunda beforder statsmakterna / - - / den storartade utveckling, som det svenska jordbruket upplevde under denna tid [1800-talets mitt, min anm.]” (Carlsson 1992:34)

3 Laga skifte ingick som en del i 1926 års lag och försvann inte som juridiskt begrepp förrän fastighetsbildningslagen (SFS 1970:988) infördes 1972. (Faming/Karlsson 2014:10)

Carl-Johan Gadd pekar i stället på flera faktorer som gjorde skiftena förnuftiga ur böndernas synpunkt: ökad tillgång på extra arbetskraft (obesuttna, som kunde rycka in vid arbetstoppar), fler inhägnade beteshagar (minskad kostnad för stängsel), ökad nytta av enskild egendom i stället för allmänningar och nyheten med växelbruk (Gadd 2000:283ff). Lars Magnusson menar att skiftena hade en ”positiv inverkan” på den agrara tillväxtprocessen. Men han ser också äganderätten som det centrala och framhåller att flera lagförändringar bidrog till detta parallellt (Magnusson 1996:201f). Underifrån-perspektivet stöds fullt ut av Pablo Wiking-Faria. Han framhåller, med stöd i de senaste årens forskning, att skiftena haft en annan funktion i den agrara revolutionen än som drivkrafter. Slutsatsen är att ”alla de olika skiftena ingått som naturliga delar i den agrara revolutionens förändringsprocess, alltså varit tekniska delar i denna precis som nyodlingen och redskapen.” (Wiking-Faria 2009:269)

2.3 Nyodlingen

Ämnet för denna uppsats är just en av de nyss nämnda tekniska delarna, nämligen nyodlingen och då särskilt under tiden efter laga skiftet. Som antytts ovan visar forskningsläget dock på att nyodling pågått före både storskiftets och laga skiftets tid. Vid 1700-talets inledning utgjorde Sveriges samlade åkerareal uppskattningsvis endast ca 2 % av landets totalyta. 170 år senare hade åkerarealens andel ökat till 5 % (eller om man så vill, en ökning med 250 %) (Gadd 2000:231f). Nyodlingens stora betydelse för den ökade produktiviteten framhålls av Lars Magnusson: ”effekten av detta på sikt blev att förutsättningarna för den agrara kriscykeln upphävdes” (Magnusson 1996:214).

Hur såg då nyodlingen ut över tid? Wiking-Faria har i sin undersökning av Halland funnit att proportionellt var nyodlingen faktiskt större tiden mellan storskiftet och laga skiftet, medan storleken på nyodlingen var störst efter laga skiftet (Wiking-Faria 2009: 259,272; se även Gadd 2000:232f). Häri låg förmodligen laga skiftets största inverkan, bland annat därför att det på sikt möjliggjorde användningen av maskiner i jordbruket, bland annat för täckdikning och borttagande av odlingshinder. Wiking-Faria uttrycker det som följer:

Även om här har hävdats att laga skiftet inte var nödvändigt för de flesta förändringar under den agrara revolutionen, så menar jag att det frigjorde möjligheter att utvecklas vidare. Laga skifte gjorde det lättare att fortsätta nyodlingarna i stor skala. Även om *ökningstakten* i nyodlingarna nu inte var lika stor som före laga skifte, så var *volymerna* större. Landskapet omvandlades inte bara med bebyggelseförflyttningar utan också genom att ett enhetligt åkerlandskap bildades där det förut funnits stora ängs- och betesmarker. (Wiking-Faria 2009:272)

Vilken mark blev då uppodlad efter laga skiftet? Under den tidigare nyodlingsperioden mötte man i jordbruket vissa problem, när ängs- och betesmark blev uppodlad. Åkermarken var så att säga beroende av ängs- och betesmark för näringstillförsel, men dessa andra marker fick inget tillbaka från åkern. Lösningarna på problemet blev förändrade redskap, odlingsväxter och odlingssystem. Därmed blev framför allt ängsmarken inte lika behövlig och inte mycket hindrade uppodling av denna. Här ska också noteras att den ängsmark det är fråga om är den som betecknas ”slätteräng” (i laga skiftesprotokollen) eller ”naturlig äng” (i beskrivningen till häradskartan). (Gadd 2000:235ff; Morell 2001:191ff; Cserhalmi 2002:135f)

2.4 Precisering av frågeställning

Den övergripande frågeställningen som redovisades i inledningskapitlet var följande:

- *Hur förändrades fördelningen av åkermark och ängsmark mellan laga skiftet och år 1907 i Åkerbo härad?*

Med ledning av forskningsläget är det sannolikt att vi kan förväntas oss en stor ökning av nyodlingen och att den nyodlingen i första hand blir på bekostnad av ängsmarken.

- *Togs nyodlingarna i första hand upp på den gamla ängsmarken?*

Pablo Wiking-Faria använde ändå ordet ”troligen” om Hallands-undersökningens giltighet för resten av landet. En undersökning här skulle kunna styrka (eller problematisera) den giltigheten.

Till sist är det rimligt att förvänta sig en viss variation inom ett så pass stort härad som Åkerbo. De frågor som följer av detta blir då:

- *Kan vi se en variation i fördelningen åker/äng mellan de undersökta byarna i häradet?*
- *Om så är, kan vi finna mönster i denna variation?*

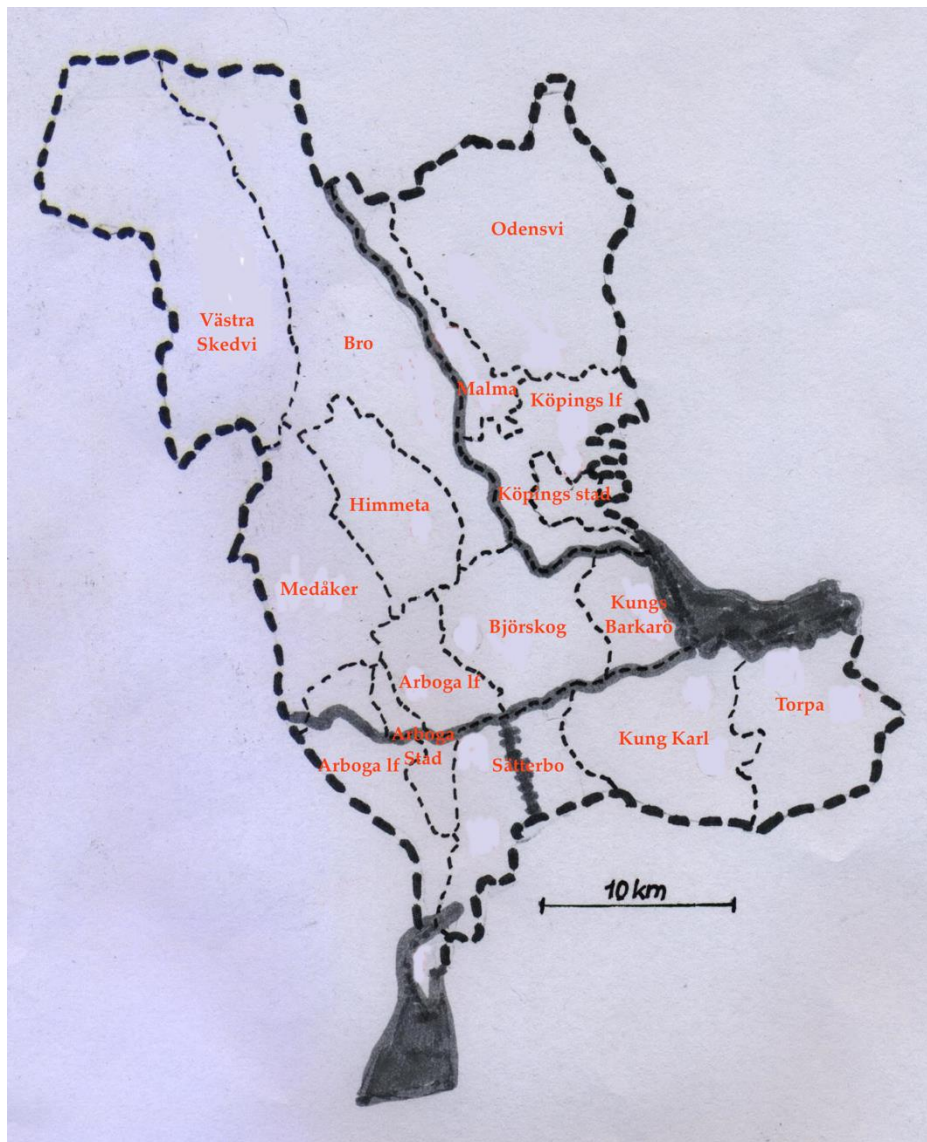
3. Metod och källmaterial

3.1 Metoden - en översikt

För att kunna få en översiktlig och ändå tillräckligt detaljerad bild av utvecklingen i Åkerbo härad, har målet varit att få med ett större antal byar i undersökningen. Det slutliga antalet bestämdes till 26 (mer om urval och avgränsningar nedan). Jämförelser har gjorts mellan åker- och ängsarealer vid laga skiftet i byarna och motsvarande arealer i beskrivningen till den häradsekonomiska kartan från år 1907. Undersökningen som sådan kan med andra ord i första hand beskrivas som kvantitativ. För att ändå uppnå tillförlitlighet, så har ambitionen varit att göra väl avvägda avgränsningar.

3.2 Avgränsningar

Geografiskt utgörs avgränsningen av Åkerbo härad i de sydliga delarna av Västmanland. Häradet, den gamla administrativa enheten med medeltida rötter, var ännu under 1800-talet en given arena för lokalsamhället, och då framför allt för bönderna. Inte enbart på ett administrativt-juridiskt plan, utan även i lokalpolitisk och ekonomisk bemärkelse (Österberg 1989:86f). För att ta ett nästan övertydligt exempel, så rymde häradsrätten "sido-avdelningen" ägodelningsrätten, vilken hade att ta ställning till tvister gällande laga skiftes-förrättningar (jfr Förvaltningshistorik, Riksarkivets hemsida). Rimligen måste jordbrukare från hela häradet ha haft såväl anledningar som tillfällen att diskutera jordbruksfrågor sinsemellan. Åkerbo härad bestod alltså av tretton socknar: Arboga landsförsamling, Björskog, Bro, Himmeta, Kungs-Barkarö, Kung Karl, Köpings landsförsamling, Malma, Medåker, Odensvi, Sätterbo, Torpa, Västra Skedvi.

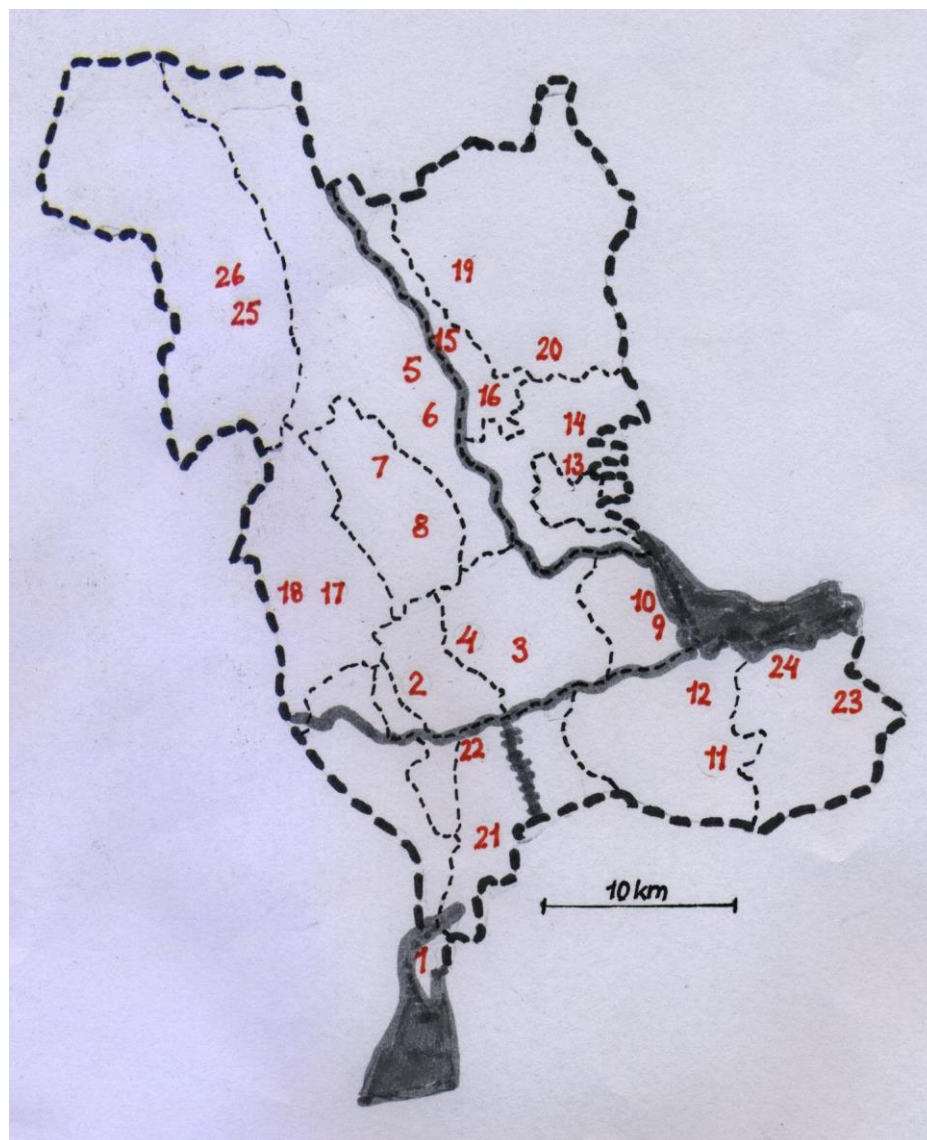

Figur 1. Karta över Åkerbo härad, med de gränser som gällde under den undersökta perioden. Källa: Rikets allmänna kartverk 1913. Egen bearbetning.

Den senare tidsgränsen för undersökningen har satts vid året för beskrivningen till den häradsekonomiska kartan för området. Beskrivningen för Åkerbo härad gavs ut år 1913, men själva kartläggningen gjordes sex år tidigare. Alltså blir 1907 slutåret för undersökningen (Beskrifning till konceptkartan öfver Åkerbo härad samt städerna Arboga och Köping).

Eftersom laga skiftet och tiden därefter varit utgångspunkten i frågeställningen, har den tidigare gränsen satts med hänsyn till detta. Gränsen har inte blivit en punkt, utan med nödvändighet en period. Att hitta ett gemensamt år för laga skiftet i 26 byar är givetvis orimligt. Inte för tidigt, inte för sent, har därmed blivit kriteriet. Början på startperioden har satts till 1850. Det finns flera skäl till detta. Som nämnts i avsnitt 2.4, så hade laga skiftet börjat tillämpas i häradet, men ännu 1850 hade en hel del byar enbart storskiftats eller förblivit oskiftade. Dessutom borde en annan viktig komponent i moderniseringen ha varit på plats, nämligen järnplogen (se kapitel 4.1).

Hur lång bör startperioden bli? Tjugo år för 26 byar borde vara en hanterlig tidsrymd. I ”Beskrifning till konceptkartan öfver Åkerbo härad” finns tabeller för varje socken och en av kolumnerna redogör för om byn är skiftad och i så fall året för det gällande skiftet. På så vis har urvalet förenklats. En genomgång av tabellerna gav en tjugoårig startperiod med början år 1853 och slut år 1872. De utvalda byarna visas på följande karta.

Figur 2. Byarna i undersökningen och deras fördelning över Åkerbo härad. 1.Frösshammar, 2.Hamre, 3.Vavle, 4.Gräsnäs, 5.Bollströ, 6.Hörnberga, 7.Körtinge, 8.Valla, 9.Österby, 10. Överby, 11.Stora Algryt, 12.Gersilla, 13.Jämmertuna, 14.Sylta, 15.Guttsta, 16.Myra, 17.Tåby, 18.Bejby, 19.Lundby, 20.Arla, 21.Prästtorp, 22.Igelsäter, 23.Öster-Tibble, 24.Himmelsberga, 25.Skedvibyn, 26.Alvesta
Källa: Se figur 1.

3.3 Källmaterial

Jag har använt mig av dokumentation som hör till två typer av kartmaterial: laga skiftesmaterial och den s.k. häradsekonomiska kartan. Det bör påpekas att kartorna i sig inte använts direkt i undersökningen. När det gäller laga skiftet är det protokollen och summeringarna av mätningarna som har nyttjats. Dessa finns tillgängliga via Lantmäteriets hemsida under avdelningen ”Historiska kartor”. Där finns också det som högtidligen benämns Rikets Allmänna Kartverks häradsekonomiska kartor, med korresponderande uppgifter i tillhörande beskrivning.

Laga skifteskartorna var precis som namnet anger upprättade i samband med laga skiftet (1827–1926/1972). Detta källmaterial är både detaljerat och trovärdigt. Cserhalmi (2002:27) menar t.ex. att av alla historiska kartor är laga skifteskartorna ”de mest välgjorda och de pålitligaste”. Tollin (1991:27) använder orden ”mycket tillförlitliga”. Kartorna och protokollen möjliggör noggrann forskning om det dåtida landskapet (Tollin 1991:29).

De häradsekonomiska kartorna producerades av Rikets Allmänna Kartverk under perioden 1859–1934. Då denna kartserie tillkom under en längre period varierar utförandet och utseendet på de olika kartorna beroende på när de gjordes. I den häradsekonomiska kartan beskrivs bland annat vegetation, markanvändning och fastighetsgränser (Tollin 1991:39f). Materialet har ett gott anseende bland forskare i ämnet (Wiking-Faria 2009:139).

Valet av just dessa två typer av dokumentation, knutna till kartor, är baserat på tillförlitlighet och jämförbarhet. Risker att det slutgiltiga resultatet inte säger oss någonting vore annars uppenbar.

3.4 Urval och beräkning av data

Från laga skiftets dokumentation har följande uppgifter hämtats:

- åkerareal
- ängsareal

Dessa måttuppgifter har i handlingarna angivits i de äldre ytenheterna tunnland/kappland eller kvadratrev/kvadratstänger. I 1907 års beskrivning är motsvarande uppgifter angivna i hektar. För att kunna jämföra siffrorna har laga skiftets arealer räknats om till hektar. En utförlig förklaring till hur uträkningen gjorts finns i bilaga 1.

Från beskrivningen till häradsekonomska kartan har uppgifter ur sex kolumner noterats (varav tre stycken har sammanförts till en i undersökningen, se nedan):

- åkerareal
- ängsareal
- arealer för skogs- och hagmarker, mossar och kärr samt berg och ”andra dylika impedimenter” (dvs. ekonomiskt onyttig mark (SAOL)); dessa arealer har i undersökningen slagits samman till ”skogsareal” för enkelhetens skull. De motsvarar i huvudsak det som kallas ”avrösningsjord” i laga skiftet (se t.ex. Cserhalmi 2002:31f)
- total areal

3.5 Bearbetning av materialet

De centrala måttuppgifterna har alltså varit åker- och ängsarealerna i byarna år 1907 och vid tidpunkterna för respektive laga skifte. Sannolikt har åkerarealen ökat och ängsarealen minskat. Om nyodlingen av åker i storlek motsvarade den ängsyta som försvann, skulle det antyda att det var just ängsmarken som odlades upp till åker.

För att inte hamna i svårtydda jämförelser av procenttal, så har en uträkning av ett s.k. jämförelsetal gjorts. Detta jämförelsetal är kvoten av arealen nyodling dividerad med minskningen av ängsarealen. Låt säga att dessa värden vore lika stora. I så fall blir kvoten/jämförelsetalet 1,0. Om nyodlingsarealen vore mindre än ängsarealen, så blir talet mindre än 1,0. Omvänt förhållande ger ett tal större än 1,0. På så vis blir det möjligt att jämföra byar med olika arealer.

3.6 Indelningar

De 26 byarna hade visserligen häradstillhörigheten gemensam, men de skiljde sig givetvis åt i flera avseenden. För en mer detaljerad utvärdering av undersökningen, har det varit nödvändigt att dela in byarna i olika grupper. Så vilka blev då kriterierna för uppdelningen? En naturgeografisk indelning i slättbygder, skogsbygder m.m. har fått vara utgångspunkten. Wiking-Faria (2009:75) nämner att en sådan indelning av Sverige varit i bruk sedan tidigt 1900-tal (bl.a. Jordbruksatlas över Sverige). Den användes också i Statistiska Centralbyråns jordbruksstatistik. Där delades Västmanlands län in i slättbygden och bergslagsbygden (se t.ex. SOS. Jordbruk med binäringar. Jordbruk och boskapsskötsel, 1920 och senare).

I den här undersökningen har en modifierad variant av naturgeografisk indelning använts. Byarna har hänförs till tre grupper, beroende på hur stor areal skogsmark (inklusive mossar och berg) som ingått i den totala arealen 1907. För skogsbygd har gränsen satts vid minst 60% skogsmark, för blandbygd 40–59% och för slättbygd 39% eller mindre. Blandbygdsgruppen har tillkommit för att undvika effekten av en onödigt skarp gräns mellan slättbygd och skogsbygd. En sammanställning av grupperingen återfinns i kapitel 4.

4. Undersökning och resultat

4.1 Förutsättningar i undersökningsområdet

Åkerbo härad var beläget i sydliga delarna av Västmanland. Området som ingick i detta härad motsvaras idag av hela Kungsörs kommun samt de största delarna av Arboga och Köpings kommuner. Häradet var 856 kvadratkilometer stort och utgjordes av tretton socknar i varierande storlek. Däremot ingick inte Arboga och Köpings städer i häradet, eftersom städer med stadsprivilegium hade egen jurisdiktion. Landskapet skiftar en hel del. Den mellersta delen ner till Arbogaån och Mälaren är en utpräglad slättbygd. I norr och till en del även i söder är skogsbygden mer utbredd, och området längst i nordväst räknas rentav till Bergslagen. Likheten med klassificeringen i SCB:s jordbruksstatistik är stor. Åkerbo härad räknas till slättbygden, med undantag av nordvästra delen som hänförs till Bergslagsbygden (SOS. Jordbruk med binärningar o.s.v. 1932:52 i tabell 1). Längst i söder öppnas landskapet ned mot Hjälmaren. (Önnerfors 2007:2f; Nordisk Familjebok. 3:e upplagan, uppslagsord: Åkerbo härad)

Hur såg då denna del av landsbygden ut vid början av undersökningsperioden? Vi kan åtminstone få ett nedslag i tiden. År 1849 utkom "Beskrifning öfver Westerås län" av Wilhelm Tham, där vi kan finna beskrivningar av häradets socknar. Här följer ett kort sammandrag, en snabbskiss från norr till söder (Tham 1849:137–153):

Bergsbruket var viktigt i nordväst i Bro, Malma och Västra Skedvi. Tham nämner också skogsbruket som viktigt i norr samt Sätterbo. Åker- och ängsbruk nämner han som huvudsysselsättning i södra delarna av Bro, Malma, Odensvi och i övriga socknar med undantag av Västra Skedvi. Övriga näringar som nämns är boskapsskötsel i Kungs Barkarö och sjöfart i Kung Karl. När det gäller olika typer av odlingssystem så räknar Tham med flera typer inom Västmanlands län: tvåsäte, tresäte och växelbruk. Han nämner också växelbruk, det för den tiden modernaste systemet förekom i fyra utav socknarna (Bro, Köpings landsförsamling, Malma och Medåker)

Så långt Thams beskrivning, som alltså ger oss intrycket av ett jordbruksområde av blandad karaktär. Mycket som påminner om dagens landskap med det stora undantaget att bergsbruket har försvunnit. Vi kan även få en del upplysningar om de, med Wiking-Farias terminologi, tekniska delarna i den agrara revolutionen. Till att börja med finns kartor över skiftenas utbredning i södra och mellersta Sverige (i Gadd 2000:280, 300). Gadds kartor är klassificerade och färglagda utifrån när hälften av byarna i kartornas områden hade skiftats. Ser vi till kartan som visar storskiftets utbredning så varierar bilden för områdena i Åkerbo härad. I Sätterbo och Torpa var man tidigast ute (50% storskiftat före 1772), därefter tycks häradets centrala delar följt 1772–1789, medan resten av periferin uppnått graden 1789–1802, undantaget de båda landsförsamlingarna.

Motsvarande karta för laga skiftet ger ett betydligt enhetligare intryck: norra halvan 1825–1850, södra halvan 1850–1875 (enhetligheten förstärks något av att tidsperioderna är längre). Detta bekräftas vid kontroll i beskrivningen till häradsekonomska kartan 1907, där en kolumn anger senast genomförda skifte. En annan teknisk del var införandet av järnplogen i jordbruket. Enligt den uppdaterade översiktskarta som utarbetats av Pablo Wiking-Faria, bör järnplogen ha införts i den del av länet där Åkerbo härad ingick framåt år 1840 (Wiking-Faria 2009:105).

Sammanfattningsvis, om vi ser till undersökningsperiodens början år 1850, så kan vi räkna med att jordbrukarna i Åkerbo härad inte var alldeles omedvetna om de tekniska delarna av den agrara revolutionen. Det finns alltså flera indicier som pekar på att jordbruket i Åkerbo befann sig mitt uppe i en utveckling som hade likheter med den som beskrivs översiktligt av Magnusson (1996) och Gadd (2000) och i detalj för Halland av Wiking-Faria (2009). Den sistnämnde menar också att resultaten av hans forskning ”troligen” är giltiga, för ”alla bygder i dessa områden [Nordvästeuropa och Skandinavien] genomgick samma process - den agrara revolutionens resultat blev ungefär lika överallt” (Wiking-Faria 2009:339).

4.2 Gruppering av byarna

Utifrån de riktlinjer som drogs upp i kapitel 3.6, så inleddes undersökningen med gruppering av de 26 byarna efter hur stor andel skogsmark dessa bestod av: skogsbygd 60% eller mer, blandbygd 40–59% och slättbygd upp till 39%.

Tabell 1. Grupperingen av byarna. Sl= slättbygd Sk= skogsbygd B= blandbygd

Socken	By 1		Laga skifte	By 2		Laga skifte
Arboga landsförsamling	Frösshammar	<i>B</i>	1856	Hamre	<i>B</i>	1871
Medåker	Tåby	<i>Sk</i>	1860	Bejby	<i>Sk</i>	1855
Sätterbo	Prästtorp	<i>B</i>	1853	Igelsäter	<i>Sk</i>	1857
Kung Karl	Stora Algryt	<i>B</i>	1858	Gersilla	<i>Sk</i>	1872
Torpa	Öster-Tibble	<i>Sl</i>	1857	Himmelsberga	<i>B</i>	1853
Kungs-Barkarö	Österby	<i>Sl</i>	1864	Överby	<i>Sl</i>	1864
Björskog	Vavle	<i>Sl</i>	1858	Gräsnäs	<i>Sl</i>	1868
Köpings landsförsamling	Jämmertuna	<i>Sl</i>	1864	Sylta	<i>Sl</i>	1855
Himmata	Körtinge	<i>Sk</i>	1855	Valla	<i>B</i>	1859
Bro	Bollströ	<i>B</i>	1863	Hörnberga	<i>Sk</i>	1863
Malma	Guttsta	<i>B</i>	1863	Myra	<i>Sk</i>	1855
Västra skedvi	Alvesta	<i>Sk</i>	1856	Skedvibyn	<i>Sk</i>	1855
Odensvi	Lundby	<i>Sk</i>	1858	Arla	<i>Sl</i>	1862

Källa: Rikets allmänna kartverk. (1913)

Som framgår av tabellen ovan, så blir de tre grupperna relativt jämnstora. Antalet byar kategoriserade som skogsbygd är 10 stycken, som blandbygd 8 stycken och som slättbygd 8 stycken. Eftersom Åkerbo härad, som tidigare framgått, är naturgeografiskt varierat så indikerar detta att urvalet av byar är representativt.

För att ytterligare tydliggöra redovisningen vidare kommer byarna att färgkodas i de tabeller som följer. Färgsättningen blir grön för skogsbygd, grå för blandbygd och gul för slättbygd. Se följande exempel:

Öster-Tibble	Slättbygd
Gersilla	Skogsbygd
Hamre	Blandbygd

Figur 3. Färgkombination

4.3 Tidsdifferens för laga skiftet i byarna

Som nämnt i kapitel 3 har tiden för laga skifte spelat roll i urvalet av byar. Tidpunkten för laga skifte i byarna har varierat mellan år 1853 och 1872, det vill säga en skillnad på nitton år. Tidigast var man i Himmelsberga och Prästtorp (båda i blandbygden), senast i Gersilla (skogsbygden). Det totala medelvärdet gällande tidsdifferensen mellan tidpunkten för laga skifte och år 1907 för alla de 26 byarna var 47,3 år. Nedan följer en uppställning av de olika bygdernas tidsdifferenser.

Tabell 2. Medelvärden för tidsdifferenser mellan år för laga skiftets slutförande och år 1907; jämförelse mellan grupperingarna av byar.

Bygd	Medelvärde tidsdifferens (år)
<i>Skogsbygd</i>	48,4
<i>Slättbygd</i>	47,5
<i>Blandbygd</i>	45,8
<i>Samtliga 26 byar</i>	47,3

Källor: Rikets allmänna kartverk (1913) och laga skifteshandlingar enligt sida 24. Denna källhänvisning gäller även för resterande tabeller i uppsatsen.

Av ovanstående tabell framgår det att variationen mellan grupperingarna är liten. Därmed kan vi räkna med att jämförelsen över tid kommer att vara tillförlitliga.

4.4 Byarnas åker- och ängsareal vid laga skiftet

Efter att ha inhämtat arealuppgifter från protokollen till laga skifteshandlingarna, så gjordes omvandling av måtenheterna till motsvarande värden i hektar. Detta gjordes på så vis som beskrivits i kapitel 3.4 och bilaga 1. Storleken på arealerna (alltså uttryckt i hektar) redovisas i tabell 3.

Av tabellen kan man utläsa att relationen mellan åkermark och ängsmark varierat en hel del. Vi har ytterligheterna i byarna Frösshammar (4,34 gånger större ängsareal än åkerareal) och Gräsnäs (0,12 motsvarande). Om vi ändå ser till genomsnittet för alla 26 byar i häradet får vi en fördelning äng/åker som blir att ängsarealen var 1,15 gånger större än åkerarealen. Går vi sedan ned på gruppnivå, så ser vi en viss variation. Andelen äng var minst i skogsbygden och störst i blandbygden. I slättbygden var fördelningen i princip jämn. För att sedan få en tydligare bild av storleksordningen de enskilda byarna emellan, så åskådliggör vi den i tabell 4.

Tabell 3. Byarnas areal av åker och äng vid laga skiftet samt ängsareal i förhållande till åkerareal

Byns namn	Åker (ha)	Äng (ha)	Äng/åker
Frösshammar	17,2	74,7	4,34
Hamre	266,3	47,8	0,18
Vavle	63,9	67,6	1,06
Gräsnäs	235,8	29,2	0,12
Bollströ	37,5	33,6	0,90
Hörnberga	69,6	32,4	0,47
Körtinge	73,7	135,2	1,83
Valla	101,5	138,4	1,36
Österby	29,0	46,6	1,61
Överby	73,6	172,1	2,34
Stora Algryt	8,9	30,2	3,41
Gersilla	31,7	6,2	0,19
Jämmertuna	69,8	72,3	1,04
Sylta	37,8	42,3	1,12
Guttsta	58,8	70,5	1,20
Myra	40,7	17,2	0,42
Tåby	60,2	52,7	0,87
Bejby	24,4	22,7	0,93
Lundby	103,2	45,3	0,44
Arla	34,7	5,8	0,17
Prästtorp	8,2	27,9	3,39
Igelsäter	23,6	14,1	0,60
Öster-Tibble	47,3	10,5	0,22
Himmelsberga	73,4	59,6	0,81
Skedvibyn	42,6	19,7	0,46
Alvesta	131,7	56,1	0,43
Genomsnitt Häradet			1,15
” Skogsbygden			0,66
” Blandbygden			1,95
” Slättbygden			0,96

Källor: Se tabell 2.

Tabell 4. Byarna redovisade i storleksordning efter ängsarealens förhållande till åkerarealen vid laga skiftet.

Frösshammar	4,34
Stora Algryt	3,41
Prästtorp	3,39
Överby	2,34
Körtinge	1,83
Österby	1,61
Valla	1,36
Guttsta	1,20
Sylta	1,12
Vavle	1,06
Jämmertuna	1,04
Bejby	0,93
Bollströ	0,90
Tåby	0,87
Himmelsberga	0,81
Igelsäter	0,60
Hörnberga	0,47
Skedvibyn	0,46
Lundby	0,44
Alvesta	0,43
Myra	0,42
Öster-Tibble	0,22
Gersilla	0,19
Hamre	0,18
Arla	0,17
Gräsnäs	0,12

Källor: Se tabell 2.

Utifrån tabell 4 kan vi notera att det finns ett mellanskikt med åtta byar som har ungefär lika stor areal åker och äng ($1,00 \pm 0,20$). Sju stycken byar har relativt stor andel äng och elva stycken domineras av åkermark. Vi kan också se att fyra av de sju med stor andel ängsmark hör till blandbygden. Av de elva med liten andel ängsareal så hör de flesta till skogsbygden. Om vi tänker oss att en liten andel ängsareal tyder på ett moderniserat jordbruk, så skulle det för skogsbygdsbyarna likaväl kunna vara relaterat till naturgeografiska orsaker, det vill säga besvärligare odlingsförhållanden (mer av skogsmossar och impediment). Däremot är det mer sannolikt att de byarna som räknats till slättbygden och har liten andel ängsmark redan påbörjat modernisering innan laga skiftet. Avslutningsvis kan vi konstatera att bilden inte är entydig.

4.5 Byarnas åker- och ängsareal år 1907

Ur ”Beskrifning till konceptkartan över Åkerbo härad samt städerna Arboga och Köping” ska vi så hämta värden på motsvarande vis som i föregående kapitel. Skillnaden är att vi redan har värdena angivna i rätt enhet, det vill säga hektar. Med samma metod och utförande som i tabell 3 får vi så tabell 5.

Tabell 5. Byarnas areal av åker och äng år 1907 samt ängsareal i förhållande till åkerareal

<i>Byns namn</i>	äng 1907	åker 1907	jfr tal 1907
Frösshammar	19,7	73,4	0,27
Hamre	0,9	297,1	0,00
Vavle	0,0	138,9	0,00
Gräsnäs	1,7	261,0	0,01
Bollströ	1,4	73,8	0,02
Hörnberga	2,1	115,4	0,02
Körtinge	2,4	211,9	0,01
Valla	1,7	259,0	0,01
Österby	0,3	75,7	0,00
Överby	0,2	246,7	0,00
Stora Algryt	0,0	63,9	0,00
Gersilla	1,4	39,2	0,04
Jämmertuna	6,3	143,4	0,04
Sylta	3,3	77,6	0,04
Guttsta	7,6	163,0	0,05
Myra	0,0	63,3	0,00
Tåby	0,0	123,4	0,00
Bejby	0,0	53,7	0,00
Lundby	7,6	139,0	0,05
Arla	1,3	37,8	0,03
Prästtorp	0,0	38,8	0,00
Igelsäter	0,1	50,0	0,00
Öster-Tibble	1,4	56,9	0,02
Himmelsberga	8,2	131,3	0,06
Skedvibyn	0,2	78,3	0,00
Alvesta	0,0	178,2	0,00
Genomsnitt Häradet			0,03
” Skogsbygden			0,01
” Blandbygden			0,05
” Slättbygden			0,02

Källor: Se tabell 2.

Direkt är det förstås enkelt att se att ängsarealen minskat både i absoluta och relativa tal. För tolv av byarna, alltså nära på hälften, är ängsarealen mindre än en hektar eller helt obefintlig. Endast fem byar har någon nämnvärd ängsareal. Av dessa noterar vi att Frösshammar har ojämförligt störst areal och andel ängsmark. Detta kan förmodligen relateras till de våtmarksområden som tillfallit byn vid den stora Hjälmarsänkningen kring år 1880 (Morell 2001:195).

Genomsnittet för relationen äng/åker i de undersökta byarna i häradet var alltså så lågt som 0,03. Ängsarealen hade blivit mindre än en trettiondel så stor som åkermarken. Vad gäller jämförelsen mellan de olika grupperna av byar så var ordningsföljden fortfarande densamma. I skogsbygden fanns väldigt lite ängsmark kvar, i slättbygden något mer och i blandbygden mest. Men, noterbart är att differenserna grupperna emellan hade blivit betydligt mindre. Vi synliggör storleksordningen av ängsarealens andel i de enskilda byarna, nu i tabell 6.

Tabell 6. Byarna redovisade i storleksordning efter ängsarealens förhållande till åkerarealen år 1907.

Frösshammar	0,27
Himmelsberga	0,06
Lundby	0,05
Guttsta	0,05
Jämmertuna	0,04
Sylta	0,04
Gersilla	0,04
Arla	0,03
Öster-Tibble	0,02
Bollströ	0,02
Hörnberga	0,02
Körtinge	0,01
Valla	0,01
Gräsnäs	0,01
Österby	0,00
Hamre	0,00
Skedvibyn	0,00
Igelsäter	0,00
Överby	0,00
Vavle	0,00
Stora Algryt	0,00
Myra	0,00
Tåby	0,00
Bejby	0,00
Prästtorp	0,00
Alvesta	0,00

Källor: Se tabell 2.

Här framgår ännu klarare att ängsarealen har blivit synnerligen obetydlig, med några få undantag. Eftersom skillnaden mellan värdena är mycket liten i de flesta fall, är det svårt att säga något väsentligt om variationen mellan de olika bygderna. Värt att notera är dock att av de fyra översta i tabellen hör tre till blandbygden (jämför tabell 4).

4.6 Jämförelse mellan nyodlad åker och minskad ängsareal.

För att precisera undersökningen i förhållande till huvudfrågeställningen, så gör vi en beräkning av åkerarealens *ökning* och ängsarealens *minskning*. Utgångsvärdena återfinns i tabellerna 3 och 5. I tabell 7 nedan redovisas differenserna och dessutom det jämförelsetal som beskrivits i kapitel 3.5. Jämförelsetalet ska alltså visa resultatet man får efter att ha dividerat värdet av nyodlingen med värdet av ängsminskningen.

Tabell 7. Byarnas arealer av nyodlad åker och minskad ängsmark samt jämförelsetal däremellan; perioden laga skifte–1907.

<i>Byns namn</i>	<i>nyodlad åker (ha)</i>	<i>minskad äng (ha)</i>	<i>jämförelsetal</i>
Frösshammar	56,19	54,99	1,02
Hamre	30,79	46,92	0,66
Vavle	75,02	67,55	1,11
Gräsnäs	25,15	27,47	0,92
Bollströ	36,3	32,24	1,13
Hörnberga	45,81	30,32	1,51
Körtinge	138,23	132,79	1,04
Valla	157,46	136,73	1,15
Österby	46,71	46,32	1,01
Överby	173,08	171,86	1,01
Stora Algryt	55,05	30,16	1,83
Gersilla	7,53	4,75	1,58
Jämmertuna	73,62	66,01	1,12
Sylta	39,79	38,97	1,02
Guttsta	104,24	62,92	1,66
Myra	22,59	17,22	1,31
Tåby	63,21	52,65	1,20
Bejby	29,32	22,67	1,29
Lundby	35,83	37,66	0,95
Arla	3,07	4,53	0,68
Prästtorp	30,57	27,94	1,09
Igelsäter	26,39	13,99	1,89
Öster-Tibble	9,58	9,07	1,06
Himmelsberga	57,86	51,42	1,13
Skedvibyn	35,68	19,55	1,83
Alvesta	46,53	56,11	0,83
Genomsnitt Häradet			1,19
” Skogsbygden			1,34
” Blandbygden			1,21
” Slättbygden			0,99

Källor: Se tabell 2.

Ser vi först på undersökningsområdets genomsnitt, 1,19, så ligger det relativt nära ett värde helt i jämvikt. Att det ligger något över skulle kunna tolkas så som att nyodlingarna även gjorts på annan mark än ängsmark. Skogsbygdens högre tal antyder att så är fallet, vilket kunde förklaras dels av en redan liten andel äng, dels av större tillgång till annat markslag. I några fall kan även sjösänkning ha bidragit (Alvesta och Skedvibyn). För slättbygden blir genomsnittet mycket nära jämvikt och blandbygden ligger närmast häradets genomsnitt. Återigen ger oss resultaten anledning att ställa upp en tabell efter storleksordning. Vi gör så med jämförelsetalen och får tabell 8.

Tabell 8. Byarna redovisade i storleksordning efter jämförelsetal

Igelsäter	1,89
Stora Algryt	1,83
Skedvibyn	1,83
Guttsta	1,66
Gersilla	1,58
Hörnberga	1,51
Myra	1,31
Bejby	1,29
Tåby	1,20
Valla	1,15
Bollströ	1,13
Himmelsberga	1,13
Jämmertuna	1,12
Vavle	1,11
Prästtorp	1,09
Öster-Tibble	1,06
Körtinge	1,04
Frösshammar	1,02
Sylta	1,02
Österby	1,01
Överby	1,01
Lundby	0,95
Gräsnäs	0,92
Alvesta	0,83
Arla	0,68
Hamre	0,66

Källor: Se tabell 2.

Ett jämförelsetal på 1,0 skulle kunna antyda att man i princip använt ängsmark till hela nyodlingen. För att säkerställa att så varit fallet, skulle vi behöva gå ner på detaljnivå och kontrollera överensstämmelser på kartor med mera. Men, syftet med denna uppsats har varit att visa på indikationer och då kan jämförelsetalen tjäna som just det. Ur tabellen kan vi utläsa att femton av byarna ligger inom ett litet intervall ($\pm 0,20$) från 1,0. Av de byar som har ett högre tal, vilket skulle kunna betyda att man använt såväl ängsmarken som andra marker till nyodling, så är majoriteten skogsbygdsbyar. Resterande hör till blandbygden. Så gott som samtliga slättbygdsbyar ligger inom nämnda intervall (förutom Arla).

5. Analys

Resultatet av undersökningen har gett oss tillräckligt tydliga data för att ge svar på den övergripande frågeställningen: *Hur förändrades fördelningen av åkermark/ängsmark mellan laga skifte och 1907 i Åkerbo härad?* Som forskningsläget har visat så tyder det mesta på att ängsmarken omvandlades till åkermark generellt under perioden. Dock, är det främst Wiking-Faria som detaljstuderat frågan, och då för Halland. Hans hypotes att detta bör ha varit giltigt för övriga delar av Sverige har i min undersökning fått stöd.

Undersökningen av Åkerbo härad har alltså gett ett resultat som är i linje med forskningsläget. Ser vi till genomsnittssiffrorna mellan fördelningen ängsmark/åkermark för de olika tidpunkterna kan man märka en betydlig skillnad. Från att den totala ängsmarken i häradet varit 1,15 gånger större än åkermarken så minskade den till att motsvara mindre än en trettiondel år 1907. Sett till undersökningsperiodens längd på cirka femtio år, var förändringen mycket påtaglig. Förvisso finns det variationer om vi ser på de olika grupperingarna av byar och naturligtvis om vi går ner på bynivå.

Vi återkommer till variationerna, men först ska vi ta oss an delfrågan: *Togs nyodlingarna i första hand upp på den gamla ängsmarken?* Redan den stora minskningen av ängsarealen under perioden antyder detta. För att få tydligare indicier så jämfördes nyodlingsarealen uttryckligen med den areal ängsmark som försvann. Resultatet (jämförelsetalet 1,19 för de 26 byarna) gav ytterligare indikation på den minskade ängsarealen sannolikt försvunnit genom nyodling. Visserligen motsvarar detta inte en fullskalig undersökning på detaljnivå, men det är svårt att finna något som motsäger detta förhållande.

Med Wiking-Farias antagande om Hallandsundersökningens tillämplighet på utvecklingen av jordbruket i andra delar av Sverige i åtanke, så är det av intresse att studera variationerna inom Åkerbo härad. Alltså: *Kunde vi se en variation i fördelningen åker/äng mellan de undersökta byarna i häradet?*

Om vi till en början studerar de tre olika grupperna, skogsbygd, blandbygd och slättbygd, så fanns det särskilda drag att notera. Skogsbygden hade minst andel äng, både vid laga skiftet och år 1907. Dessutom antydde jämförelsetalet (1,34) att man hade odlat upp i stort sett all äng och därtill en hel del annan mark.

Slättbygden å sin sida gick från en närmast lika fördelning av ängs- och åkermark till i stort sett uttradering av ängen. Så blev jämförelsetalet också nästan precis 1 (0,99). Här antyds att den försvunna ängsmarken varit i närmaste identisk med den nyodlade åkermarken.

Blandbygden var den grupp som behöll störst andel ängsmark. Det är värt att påpeka att en av byarna i denna grupp (Frösshammar) avviker med en jämförelsevis stor andel ängsmark, både vid laga skiftet och år 1907.

Med ledning av ovanstående: *kan vi finna mönster i denna variation?* Det gemensamma mönstret för alla grupperna var en stor nyodling och parallellt en kraftig minskning av ängsarealen. I skogsbygden tycks ängsmarken inte räckt till för nyodling, utan även annan mark måste ha tagits i anspråk. På slättbygden förfaller det så att säga ha gått jämnt upp, men detta skulle ju kunna ha berott på brist på annan mark att odla upp. I det hänseendet kan blandbygden faktiskt ha motsvarat just den benämningen, en blandning av förutsättningar och förhållanden.

För att till sist återknyta till Wiking-Faria och hans tes att den agrara revolutionen påbörjades före laga skiftet och att detta skifte var en logisk del i hela moderniseringsprocessen, så vore det av intresse att studera undersökningsområdets utveckling under en tidigare period. Kan man tänka sig sådant som att slättbygdens byar redan startade sin nyodling på allvar under tidsperioden mellan storskifte och laga skifte? En liten fingervisning skulle kunna finnas i tabell 4 där flera slättbyar har mycket liten andel ängsmark redan vid laga skiftet. En tänkbar utgångspunkt för en framtida uppsats.

Slutord

Jordbruket i Åkerbo härad har alltså studerats genom en närmare undersökning av 26 utvalda byar fördelade på samtliga socknar inom häradet. Tidsperioden har legat inom den epok som brukar benämnas den agrara revolutionen, närmare bestämt 1850–1907. Moderniseringen av jordbruket, främst utmärkt genom en stor nyodling av åkermark, var tydlig i samtliga byar och grupper av byar. Att nyodlingen också i huvudsak skedde på bekostnad av den gamla ängsmarken är sannolikt. Hur den här undersökta perioden ska betraktas i relation till hela den agrara revolutionen i området är inte klart med ledning av denna uppsats enbart. Men det finns i detta material inget som direkt motsäger att moderniseringen tagit fart redan före laga skiftet.

Litteratur

Tryckt material

- Carlsson, Sten. 1992; Konservativ reformpolitik. *Den svenska historien, del 12*. Stockholm: Bonniers Lexikon
- Cserhalmi, Niklas. 2002. *Fårad mark, handbok för tolkning av historiska kartor och landskap*. Bygd och natur 78(1997):6 Lund
- Faming, L., Karlsson, E. 2014; *Fastighetsbestämningar. En undersökning av förekomst och användning under åren 1973–2013*. Examensarbete nr. 305. Stockholm. KTH/Institutionen för Fastigheter och Byggnad/Samhällsbyggnad/Mark- och fastighetsjuridik
- Gadd, Carl-Johan. 2000. *Den agrara revolutionen 1700–1870*. Natur och kultur/LTs förlag: Borås
- Isacson, Maths. *Bönderna var den agrara revolutionens innovatörer*. Historisk tidskrift. 131:1 2011
- Jansson, Sam Owen. 1995. *Måttordboken*. Nordiska museets förlag: Stockholm
- Magnusson, Lars. 1996. *Sveriges ekonomiska historia*. Tiden Athena: Stockholm
- Morell, Mats. 2001. *Jordbruket i industrisamhället 1870–1945*. Natur och kultur/LTs förlag: Borås
- Rikets allmänna kartverk. 1913. *Beskrifning till konceptkartan över Åkerbo härad samt städerna Arboga och Köping*. Lantmäterimyndigheten Västmanlands län
- SAOL. 2015. uppslagsord impediment
- Tollin, Clas. 1991. *Ättebackar och ödegården, de äldre lantmäterikartorna i kulturmiljövården*. Riksantikvarieämbetet: Uppsala
- Tham, Wilhelm. 1849. *Beskrifning öfver Westerås län*. C. A. Bagges förlag: Stockholm
- Thulin, Gabriel. 1911. *Historisk utveckling af den svenska skifteslagstiftningen med särskildt afseende å frågan delningsgrund vid skifte*. Nordstedt: Stockholm
- Wiking-Faria, Pablo. *Freden, friköpen och järnplogarna - Drivkrafter och förändringsprocesser under den agrara revolutionen i Halland 1700–1900*. Göteborgs universitet 2009.
- Önnerfors, Elsa Trolle. 2007; *Domsagohistorik. Köpings tingsrätt*. Tings- och rådhusinventeringen 1996–2007. Riksantikvarieämbetet

Elektroniskt material

- Förvaltningshistorik. Riksarkivets hemsida.
http://xml.ra.se/Forvaltningshistorik/01_Domstolar.htm#a5 (2017-06-10)

Otryckta källor

Laga skiftesprotokoll från Lantmäterimyndigheten i Västmanlands län (via historiska kartor på Lantmäteriets webbplats)

Följande akter har använts:

19-ARJ-83 Frösshammar
19-ARJ-97 Hamre
19-BJG-153 Vavle
19-BJG-144 Gräsnäs
19-KOS-168 Bollströ
19-KOS-163 Hörnberga
19-HIM-45 Körtinge
19-HIM-48 Valla
19-KUS-28 Österby
19-KUS-28 Överby
19-KUR-136 Stora Algryt
19-KUR-153 Gersilla
19-KÖP-205 Jämmertuna
19-KÖP-196 Sylta
19-KOS-175 Guttsta
19-KOS-169 Myra
19-MED-77 Tåby
19-MED-74 Bejby
19-ODE-124 Lundby
19-ODE-126 Arla
19-SÄT-78 Prästtorp
19-SÄT-81 Igelsäter
19-TOP-120 Öster-Tibble
19-TOP-104 Himmelsberga
19-VÄT-82 Skedvibyn
19-VÄT-83 Alvesta

Bilaga 1. Omvandling av äldre måttenheter till hektar

För jämförelsens skull har de typer av mått som uppgetts i de olika lagaskifteshandlingarna omvandlats till hektar.

Tunnland var ett äldre ytmått som användes officiellt i Sverige från 1600-talet tills det ersattes med decimalsystemet år 1855. Ett tunnland motsvarar med dagens mått ca en halv hektar. Vidare delades 1 tunnland in i 32 *kappland*. Viktigt att påpeka är att även om man officiellt övergick till det s.k. decimalsystemet år 1855, så användes tunnland/kappland vid senare tidpunkter också. Det kommer bland annat till uttryck i de olika byarnas laga skifteshandlingar. (Jansson 1995:280)

Decimalsystemet infördes som tidigare nämnts år 1855. Ett *kvadratrev* (indelad i 100 kvadratstänger) motsvarade knappt en tiondels hektar. Under en tid tillämpades alltså båda systemen samtidigt, men med avsikten att decimalsystemet skulle bli allenarådande år 1863. Detta skedde dock inte utan ytterligare ett måttssystem ersatte de äldre vid årsskiftet 1888/1889: det ännu gällande metriska systemet (i vilket hektar ingår som ytmått). (Jansson 1995:59ff,149)

Två räkneexempel

Nedan följer två exempel på hur omvandlingen har gått till. Det första exemplet gäller en by vars laga skifteshandlingar var beräknade i tunnland och kappland. Exempel nummer två visar beräkningen från en by med decimalsystemet i protokollen.

Omvandlingstalen från gamla enheter till hektar blir följande:

1 tunnland = $4936,6 \text{ m}^2 = 0,49366 \text{ ha}$

1 kappland = $1/32 \text{ tunnland} = 4936,6/32 \text{ m}^2 = 154,27 \text{ m}^2 = 0,015427 \text{ ha}$

1 kvadratrev = $881,5 \text{ m}^2 = 0,08815 \text{ ha}$

1. Bejby 1855

åkerareal enligt protokollet: 49 tunnland och 12,5 kappland

ängsareal ” ” : 45 ” ” 29,7 ”

åkerarealen omvandlad: $(49 \times 0,49366) + (12,5 \times 0,015427) = 24,19 + 0,19 = 24,38 \text{ ha}$

ängsarealen omvandlad: $(45 \times 0,49366) + (29,7 \times 0,015427) = 22,21 + 0,46 = 22,67 \text{ ha}$

2. Jämmertuna 1864

åkerareal enligt protokollet: 791 kvadratrev och 64 kvadratstänger, d.v.s. 791,64 kvadratrev

ängsareal ” ” : 820 ” ” 27 ” , ” 820,27 ”

åkerarealen omvandlad: $791,64 \times 0,08815 = 69,78 \text{ ha}$

ängsarealen omvandlad: $820,27 \times 0,08815 = 72,31 \text{ ha}$

Bilaga 1.1. Data över areal för samtliga byar

<i>Byns namn</i>	<i>åker tl</i>	<i>åker kl</i>	<i>åker kv rev</i>	<i>åker ha</i>	<i>äng tl</i>	<i>äng kl</i>	<i>äng kv rev</i>	<i>äng ha</i>	<i>Tot. Areal ha</i>
Alvesta	33	59,30	0,00	17,21	150	41,67	0,00	74,69	2257,0
Arla	0	0,00	3021,06	266,31	0	0,00	542,44	47,82	64,4
Bejby	129	13,00	0,00	63,88	136	26,90	0,00	67,55	150,6
Bollströ	0	0,00	2675,52	235,85	0	0,00	330,93	29,17	194,5
Frösshammar	75	31,00	0,00	37,50	68	4,60	0,00	33,64	160,1
Gersilla	0	0,00	789,50	69,59	0	0,00	367,75	32,42	121,9
Gräsnäs	149	7,70	0,00	73,67	273	27,00	0,00	135,19	239,6
Guttsta	205	22,00	0,00	101,54	280	13,00	0,00	138,43	366,5
Hamre	57	55,50	0,00	28,99	91	110,20	0,00	46,62	657,7
Himmelsberga	146	100,30	0,00	73,62	342	209,40	0,00	172,06	269,9
Hörnberga	0	0,00	100,41	8,85	0	0,00	342,09	30,16	334,3
Igelsäter	0	0,00	359,26	31,67	0	0,00	69,80	6,15	522,8
Jämmertuna	0	0,00	791,64	69,78	0	0,00	820,27	72,31	260,9
Körtinge	76	18,80	0,00	37,81	85	19,90	0,00	42,27	1123,1
Lundby	0	0,00	666,62	58,76	0	0,00	800,04	70,52	896,8
Myra	82	14,60	0,00	40,71	34	28,10	0,00	17,22	169,1
Prästtorp	0	0,00	682,82	60,19	0	0,00	597,30	52,65	91,3
Skedvibyn	49	12,50	0,00	24,38	45	29,70	0,00	22,67	205,0
Stora Algryt	0	0,00	1170,39	103,17	0	0,00	513,46	45,26	33,2
Sylta	0	0,00	394,03	34,73	0	0,00	66,18	5,83	129,1
Tåby	16	21,80	0,00	8,23	55	51,40	0,00	27,94	327,6
Valla	47	26,20	0,00	23,61	28	17,60	0,00	14,09	447,9
Vavle	0	0,00	536,86	47,32	0	0,00	118,82	10,47	208,9
Öster-Tibble	148	24,60	0,00	73,44	120	24,90	0,00	59,62	91,1
Österby	86	10,80	0,00	42,62	40	0,00	0,00	19,75	116
Överby	266	22,80	0,00	131,67	113	21,40	0,00	56,11	370,8

Källor: Rikets allmänna kartverk (1913) och laga skifteshandlingar enligt sida 24.

Bilaga 2. Skogsarealen i byarna

Byns namn	<i>tot areal</i>	<i>skog 1907</i>	skog 1907	<i>Impediment och mossor 1907</i>	<i>avrösnj 1907</i>	avrösn andel
Frösshammar	160,1	60,3	0,38	4,4	64,7	0,40
Hamre	657,7	334,9	0,51	9,8	344,7	0,52
Vavle	208,9	65,3	0,32	0,0	65,3	0,31
Gräsnäs	239,6	18,5	0,08	0,0	18,5	0,08
Bollströ	194,5	97,8	0,50	15,8	113,6	0,58
Hörnberga	334,3	197,4	0,59	14,2	211,6	0,63
Körtinge	1123,1	818,1	0,73	68,9	887	0,79
Valla	447,9	178,3	0,40	0,3	178,6	0,40
Österby	116,0	36,1	0,31	3,0	39,1	0,34
Överby	370,8	115,1	0,31	1,9	117	0,32
Stora Algryt	149,7	83,2	0,56	0,2	83,4	0,56
Gersilla	121,9	76,8	0,63	1,7	78,5	0,64
Jämmertuna	260,9	92,5	0,35	0,9	93,4	0,36
Sylta	129,1	42,6	0,33	1,1	43,7	0,34
Guttsta	366,5	182,4	0,50	0,0	182,4	0,50
Myra	169,1	98,0	0,58	5,7	103,7	0,61
Tåby	327,6	197,0	0,60	2,0	199	0,61
Bejby	150,6	95,5	0,63	0,2	95,7	0,64
Lundby	896,8	636,6	0,71	87,4	724	0,81
Arla	64,4	22,4	0,35	0,1	22,5	0,35
Prästtorp	91,3	48,6	0,53	1,9	50,5	0,55
Igelsäter	522,8	432,0	0,83	34,0	466	0,89
Öster-Tibble	91,1	31,5	0,35	0,0	31,5	0,35
Himmelsberga	269,9	125,3	0,46	0,8	126,1	0,47
Skedvibyn	205,0	122,1	0,60	1,6	123,7	0,60
Alvesta	2257,0	1839,8	0,82	230,6	2070,4	0,92

Källor: Se bilaga 1.1.